

*Ольга Федорівна Андрійко,
провідний науковий співробітник
відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
ORCID: 0000-0002-7507-3090*

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ

Вступ. Визначені в Конституції України права і свободи людини і громадянина становлять основу конституційного ладу та окреслюють межі допустимого втручання держави у приватну сферу. У 1997 році Україна приєдналася до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також стала членом відповідних інституцій та закріпила в Конституції України основоположні права і свободи людини і громадянина.

У березні 1998 року робочою групою Кабінету Міністрів України була підготовлена Концепція реформи адміністративного права, в якій, зокрема, було зазначено, що забезпечення прав і свобод громадян є стратегічною орієнтацією розвитку і реформування адміністративного законодавства в Україні.

Оновлення змісту адміністративно-правового статусу має відбуватися шляхом закріплення в законі не тільки природних загальновизнаних прав і свобод, що є невід'ємною складовою правового статусу громадян у розвинутих країнах світу, а й створення необхідного реального механізму забезпечення реалізації цих прав і свобод. В умовах сьогодення, загарбницької війни, яку розпочала і ось уже п'ятий рік веде рф проти України, тематика прав і обов'язків стає дедалі більш актуальною.

Метою статті є: окреслити конституційні засади правового статусу особи в Україні та межі обмеження прав в умовах воєнного стану; розглянути зміст і практичне значення обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах; провести порівняльний аналіз з європейськими стандартами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найвищою соціальною цінністю, як встановлює Конституція України, є людина, її здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Усі люди є вільні і рівні, а їхні права і свободи є невідчужуваними та непорушними. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинного законодавства не допускається звуження змісту або обсягу існуючих прав і свобод людини і громадянина. Ці положення Конституції України мають принципове значення для законодавства й особливо у воєнний час, оскільки навіть за легітимності – оборони держави – законодавець, як і правозастосувач, пов'язані конституційними нормами, які не можуть бути нівельовані міркуваннями доцільності навіть у тимчасових умовах.

Конституційний режим обмеження прав людини і громадянина під час воєнного стану, в якому сьогодні живуть громадяни України, визначається ст. 64 Конституції України. Відповідно до положень цієї статті конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків передбачених Конституцією України. Так, зокрема, в умовах воєнного стану або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина. При цьому зазначається строк дії цих обмежень.

Гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина є Президент України. З метою подальшого удосконалення діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина Ука-

зом Президента України № 119/2021 була затверджена Національна стратегія у сфері прав людини. Кабінету Міністрів було доручено розробити та затвердити План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 року та на кожні три роки надалі затверджувати план дій. Крім того, Указом Президента було передбачено здійснення контролю за виконанням цього Плану.

Затвердження Стратегії було зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини та створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем у цій сфері. Кабінету Міністрів України було доручено розробити План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки та затверджувати відповідні плани дій на кожні три роки. Контроль за виконанням зазначених приписів Плану дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини здійснювався шляхом інформування Президента України про виконання зазначеного плану дій у перше півріччя та за результатами року. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина відповідно до ст. 119 Конституції та забезпечення законності й правопорядку на відповідній території здійснюють місцеві державні адміністрації.

Отже, проведений аналіз структурних і посадових чинників і правових приписів дає підстави для висновку про чітку структуру державних органів та посадових осіб, а також їх повноважень і правове визначення їх завдань у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

Права і свободи людини і громадянина, життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. І такий посил відповідає реаліям життя, оскільки без людини з її мріями і прагненнями, здобутками й переосмисленням пройденого шляху не лише не було б держави, а й світ був би інший. Люди, громадяни країни, формують державу, визначають її зміст і спрямованість на захист їх прав і свобод та виконання певних обов'язків з їх забезпечення.

Щодо забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови та сприяння спільному розвитку інших мов в Україні було б доцільним внести поправку у ст. 10 Конституції України, зокрема абзац 3 викласти його другим абзацом у такій редакції: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист інших мов». В такому разі, на мою думку, був би дотриманий фактор рівності та поваги до розвитку мов усіх національних меншин в Україні.

При цьому слід зауважити, що в Україні фактор рівності й можливості та використання мов інших народів має відповідну підтримку.

Наступними кроками щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні була підготовка робочою групою, утвореною Кабінетом Міністрів України, Концепції реформи адміністративного права у березні 1998 року, в якій було зазначено, що «забезпечення прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади є стратегічною орієнтацією розвитку і реформування адміністративного законодавства, а ст. 116 ч. 2 Конституції України уповноважила Кабінет Міністрів вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина та здійснювати заходи для забезпечення обороноздатності і національної безпеки України та громадського порядку.

У ст. 64 Конституції України зазначено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Таким «випадком» відповідно до ст. 64 Конституції України є воєнний або надзвичайний стан. За цих умов можуть, як зазначено в Конституції України, встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Обов'язком громадян (ст. 65 Конституції) є захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів.

В Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» був зазначений вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, а також перелік тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає зміст режиму, порядок введення та скасування, компетенції органів державної влади та перелік заходів, що можуть застосовуватися в межах тимчасових обмежень прав громадян. Нормативною підставою введення режиму воєнного стану став Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 про введення воєнного стану із наступним неодноразовим продовженням у порядку, визначеному Конституцією України та зако-

нами. Законодавство воєнного стану має тлумачитися системно з урахуванням ст. 64 Конституції України, в якій зазначається, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод громадян із зазначенням строку дії їх обмеження.

Воєнний стан висуває підвищені вимоги до правової визначеності та передбачуваності дії. Зокрема, йдеться про обмеження свободи пересування (режимні заходи, комендантська година, посилення контролю на блокпостах і підвищені вимоги ідентифікації; інформаційні обмеження, що зумовлюються обороною та протидією дезінформації, втручання у майнові права у зв'язку з потребами оборони та функціонування критичної інфраструктури; зміни у сфері праці та соціальних гарантій внаслідок мобілізаційних і економічних умов (потреб). При цьому важливо, щоб кожне втручання відповідало законності, легітимності мети, необхідності та пропорційності й було контрольованим.

Обов'язки людини і громадянина є «другою стороною» їх правового статусу. Стаття 65 Конституції України встановлює обов'язок громадян захищати незалежність і територіальну цілісність України, а також обов'язок додержуватися Конституції та законів України. У мирний час ці приписи інтерпретуються як декларативні, тоді як у воєнний час вони набувають конкретних правових форм через законодавство про мобілізацію, дисципліну цивільного захисту, правовий режим доступу до окремих територій. Тобто йдеться про певні обмеження та обов'язки (ст. 64 Конституції України), які виникають в умовах воєнного стану, який маємо сьогодні в Україні через загарбницькі дії РФ.

Норма ст. 68 Конституції України вказує на неухильне додержання Конституції та законів України. При цьому у ст. 64 Конституції йдеться про «окремі обмеження прав і свобод» із зазначенням строку дії цих «обмежень». Захист Вітчизни, зазначається у ст. 65 Конституції, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. В умовах воєнного стану діють підвищені вимоги до правової визначеності та передбачуваності. Зокрема, йдеться про підвищені вимоги до:

- обмеження свободи пересування (режимні заходи, комендантська година);
- посилення контролю на блокпостах і підвищені вимоги до ідентифікації;
- інформаційні обмеження, що зумовлені обороною та протидією дезінформації;
- втручання у майнові права у зв'язку з потребами оборони та функціонування критичної інфраструктури;
- зміни у сфері праці та соціальних гарантіях внаслідок мобілізаційних і економічних умов.

При цьому важливим є те, щоб кожне обмеження відповідало стандарту: законність, мета, необхідність, цілі, пропорційність та контрольованість.

В умовах воєнного часу зростає суспільне несприйняття корупційних проявів, при цьому слід підкреслити, що і в умовах мирного часу ставлення до корупційних діянь є вкрай негативним. Це має прямий правовий ефект: довіра стає чинником виконання обов'язків. Коли громадянин сприймає обмеження як справедливе, законне й рівномірно застосовуване, він сприймає це як належне, коли ж обмеження здаються вибірковими або непрозорими, тоді зростають правовий нігілізм, конфліктність у суспільстві. Тому антикорупційні та процедурні запобіжники у воєнний час є елементом гарантій прав людини.

У ст. 65 Конституції України зазначається, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України». В умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень і підвищені вимоги до правової визначеності та передбачуваності. Зокрема, йдеться про:

- обмеження свободи пересування (режимні заходи та комендантська година);
- посилення контролю на блокпостах і підвищені вимоги до ідентифікації;
- інформаційні обмеження, що мотивуються обороною та протидією дезінформації;
- втручання у майнові права у зв'язку з потребами оборони у зв'язку з потребами оборони та функціонування критичної інфраструктури;
- зміни у сфері праці та соціальних гарантій внаслідок мобілізаційних та економічних умов.

Контекст воєнного стану в Україні включає постійну суспільну чутливість до корупційних проявів. Це має прямий правовий ефект: довіра стає чинником здійснення прав і виконання обов'язків. Коли громадянин сприймає обмеження як справедливе, законне й рівномірно застосоване, він

схильний дотримуватися правила, коли ж обмеження здаються вибірковими або непрозорими – зростає правовий нігілізм, конфліктність і кількість спорів. Отже, антикорупційні та процедурні запобіжники у воєнний час є елементом гарантії прав людини.

Норма ст. 68 Конституції України про непосагання на права інших осіб у воєнний час проявляється на практиці через інформаційну поведінку (непоширення чутливих даних), дотримання режимних вимог, виконання приписів щодо безпеки – усе, що пов'язано з правом інших на життя і безпеку. Вимоги такої поведінки прямо пов'язані з правом інших осіб на життя і безпеку, і у воєнний час набувають змісту не лише як обов'язки перед державою, а й як обов'язки перед суспільством. Держава повинна забезпечувати виконання конституційних обов'язків, але примус теж має свої межі. Він має діяти в межах конституційних заборон, законності та процедурної справедливості, в межах необхідних для мети оборони, можливості оскарження.

В Указі Президента України про введення правового режиму воєнного стану йдеться про обмеження конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Україна відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права у разі введення воєнного стану негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, про межі цих відхилень і причини прийняття такого рішення.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року.

Європейська конвенція про захист прав людини допускає відступ (derogation) від окремих зобов'язань у разі війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, але лише в певних межах залежно від ситуації. Практика ЄСПЛ розглядає дерогацію як винятковий захід, який не скасовує контроль за законністю втручань, а лише модифікує рамку оцінки, надаючи державі можливість певного розсуду, який при цьому не є необмеженим.

Хартія основних прав Європейського Союзу формулює загальний текст: будь-яке обмеження прав і свобод має бути передбачено законом, поважати сутність прав, а обмеження прав і свобод має бути передбачене законом, поважати сутність прав, а обмеження можливі лише за умов дотримання принципу пропорційності та необхідності для досягнення цілей загального інтересу.

Висновки. Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану не скасовуються, а можуть лише обмежуватися в межах ст. 64 Конституції України.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та укази про його запровадження та продовження мають застосовуватися як інструменти оборони. Тлумачення їх повинно залишатися конституційно-орієнтованим.

Обов'язки людини і громадянина, визначені статтями 65, 68 Конституції України, у воєнний час набувають практичного виміру солідарності та безпеки, але їх забезпечення примусом має відповідати стандартам законності, пропорційності та контролю.

Для України пріоритетним є підвищення правової визначеності воєнного управління, забезпечення рівномірності правозастосування, зниження корупційних ризиків як умов довіри й реальності прав людини і громадянина.

Список використаних джерел

1. Тимошенко В. І. Реалізація прав людини в сучасному світі: виклики і загрози. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 69–77. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-69-77
2. Кривицький Ю. В. Забезпечення прав людини як мета правової реформи в умовах воєнного стану та післявоєнний період. *Альманах права*. Випуск 16. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 219–228. DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-219-227
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
4. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: Юридична думка, 2007. 424 с.

References

1. Tymoshenko V. I. Realizatsiia prav liudyny v suchasnomu sviti: vyklyky i zahrozy. *Pravova derzhava*. 2023. Vyp. 34. S. 69–77. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-69-77 (in Ukr.).

2. Kryvytskyi Yu. V. Zabezpechennia prav liudyny yak meta pravovoi reformy v umovakh voiennoho stanu ta pislivoiennyi period. *Almanakh prava*. Vypusk 16. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2025. S. 219-228. DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-219-227 (in Ukr.).
3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (in Ukr.).
4. Problemy realizatsii prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini: monohrafiia / kol. avt.; za zah. red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka. Kyiv: Yurydychna dumka, 2007. 424 s. (in Ukr.).

Андрійко О. Ф. Права людини і громадянина та конституційні обов'язки в умовах воєнного стану в Україні: сучасні виклики і європейські орієнтири

У статті досліджуються конституційні засади правового статусу людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану, з акцентуванням на межі допустимого обмеження прав і свобод та на зміст конституційних обов'язків. Вихідним положенням є пріоритет людини, її гідності та безпеки як найвищої соціальної цінності, а також принцип недопущення звуження змісту й обсягу прав і свобод під час нормотворення та правозастосування. Аналізується режим конституційного обмеження прав за воєнного стану через призму загальних вимог легітимної мети, строковості, правової визначеності та пропорційності, а також розкривається значення обов'язків людини і громадянина як елементу конституційного балансу «право – відповідальність» у ситуації підвищених безпекових ризиків. Окрема увага приділяється європейським орієнтирам захисту прав людини в умовах надзвичайних правових режимів та узгодженню національних механізмів із цими стандартами. Обґрунтовується, що ефективність воєнного правового режиму залежить не лише від управлінської оперативності, а від дотримання конституційних гарантій, передбачуваності обмежень і наявності реальних засобів правового захисту.

Ключові слова: права людини і громадянина, конституційні обов'язки, воєнний стан, обмеження прав і свобод, правова визначеність, пропорційність, недопущення звуження прав, гарантії прав людини, Національна стратегія у сфері прав людини, європейські стандарти, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Andriyko O. F. Human and citizen rights and constitutional obligations in the conditions of martial state in Ukraine: current challenges and european guidelines

The article examines the constitutional foundations of the legal status of the individual and the citizen in Ukraine under martial law, with a focus on the permissible limits of restricting rights and freedoms and on the role of constitutional duties. The analysis proceeds from the priority of human dignity and security as core constitutional values, as well as from the principle prohibiting the narrowing of the substance and scope of existing rights in law-making and law-enforcement. The paper explores the constitutional model of rights restrictions during martial law through the requirements of legitimate aim, temporality, legal certainty, and proportionality, and substantiates the practical significance of duties as an element of the constitutional balance between rights and responsibility in conditions of heightened security risks. Special attention is paid to European benchmarks for the protection of human rights under exceptional legal regimes and to the alignment of national instruments with these standards. The article argues that the sustainability of the martial-law framework depends not only on administrative speed but primarily on constitutional guarantees, predictability of restrictions, and effective legal remedies.

Keywords: human and citizens' rights, constitutional duties, martial law, restrictions of rights and freedoms, legal certainty, proportionality, non-derogation principle, human rights guarantees, National Human Rights Strategy, European standards, European Convention on Human Rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2026-17-132-136

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.03.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026

Дата публікації: 30.04.2026